

НОХЧИЙН РЕСПУБЛИКИН АРАХЪАРЧУ ЗIЕНИЙН,
КЪОМАН ПОЛИТИКИН, ЗОРБАНАН, ХААМИЙН
МИНИСТЕРСТВО

*Ноҳчийн
гИллакx -
овздангалла*

Нохчийн Республикин арахьарчу зIенийн,
къоман политикин, зорбанан, хаамийн
министерство

Нохчийн гIиллакх — Обздангалла

Соблжа гIала
2011 шо

Составитель: С. Хаджиев

Авторы статей:

С.-М. ХАСИЕВ

И. АТСАЛАМОВ

Заказчик:

Министерство Чеченской Республики
по внешним связям, национальной
политике, печати и информации

Zhaina

Нахская
библиотека

Вайн гИллакхаш

Синкъерам

Нагахъ санна нохчийн къомера дуьненна а хьалха дозалла дан йиш йолуш цхьа хIума даьл-лехъ, хьалхарчу декъана, иза синкъерам лара безар бу. Тахана халкъ а хилла доьхна даьржи-на долу вай, юха, ша хьалха ма-хиллара, къам хилла дIахIуттур хиларх а, цIена синкъерам цу тIехъ вайна ницкъ болу гIортор хилла дIахIуттур хиларх а дог теша. Синкъерамца догIуш долчу гIуллакхийн хаза а, дика а агIонаш Iамош, тол-луш, уьш тIийригна тIе туйсу суьлхьанаш сан-на, схьагулдан деза. ТIаккха ала йиш хир яр-кха: хьалха санна къам хилла дIахIоьттина вайниг.

Юха а билгалдаккха лаба: синкъерам дуь-ненна а хьалха вай дозалла дан догIуш йолу ин-ститут ю. ХIунда аьлча кхечу къаьмнашна шаьш цивилизацин лакхене кхаьчна моттахъ а, и санна йолчу лакхене уьш хIинца а кхаьчна бац. Цуьнан баккъал болчу чулацаман а, цуьнан обздангал-лин маьIнех а шаьш кхетча, кханенга сатуьйсус долчу дуьнен чуьра дерриг а къаьмнийн векалш, «иза шайн-шайна ца хилча ца болу», бохуш, цуь-нан гИллакхаш Iамо гIерташ, вай долчу «хьаж-ца» оьхур бара.

Доцца аьлча, синкъерам, шен диканиг-вуниг зуйш, цецах чекхдоккхуш, толлуш, шен оздангаллин терхашца нисъеш, нохчийн къомо кхоьллина Иаламат мехала институт ю. Дайшкара вайга кхаьчна кхин хIума ца хилча а, и цхьаь а тоьар дара вайна юьхькIайн хила а, кортош айина дуьнен чохь лела а. Кхечу къаьмнийн иза цахиларе хьаьжча-м муххале а вайн дайшкара доккха хьуьнар оьшуш хIума хилла иза. Гуттар доккха хIума ду иза, дуьнена юкьарчу хьоле диллича, кхечухьа и саннарг цахилар дага лаьцча: йоьIан аьтто бар; дуккха а кегийра нах бовзийтар; тIехьийзорца, царех цхьаь къасто аьтто баккхар; цуьнца шен дахаран некъ дIаболор.

Нохчийн йоIана а, кIантана а вовшийн довза а, самукьадаккха а (тIехьийзаран юкьаметтиг дIакхехьа) ворхI тIегIа ду къастийна. ЙоIа цхьа бахьана, цхьа некъ ца белча, кIентан йиш ца хилла юкьаметтиг лакхарчу тIегIантIе яккха. Масала, дуьххьарлерчу тIегIан тIера, дукха хьолахь, дIадолалуш хилла цу шиннан довзар. Хьешан цIарах сакъерар ду иза. Синкъерамехь а доцуш, кхечанхьа, кIанта шен безам йоIе дIакховдор вайн дайшлахь дукха чIогIа даьсса хIума лоруш хилла, и шиь берахь дуьйна цхьаьна хьалакхийьнехь а.

Хьалхара тIегIа, вай лакхахь ма-аллара, йоIера хьешан цIарах сакъера пурба даккхар ю, уьш

цхъана юьртара хьовха, кевнах ков а хІоттаделла бехаш белыхь а. Делахь а коьртаниг кхечу маьІница ду кхузахь. ЙоІ я кІант хьошалгІа дахча, царна лерина синкьерам беш хилла, цу тІе, хьешана хьаша кхачош ца хилла. ХІунда? ЙоІана я кІантана нах бовзаран го шорбан Іалашо йолуш. ЛадобгІча, ойла йича, доккха маьІна Іуьллу цунна бухахь! Хьешан цІарах цхъана буса шега кьийрина а сакьийринчу кІанте, тІаккхахула мацца а, миччанхьа а вовшахкхетгачохь йоІа маршалла хатгахь, кІантана а, гуонах болчарна а хаа хилла, йоІана цуьнца долу гергарло кІаргдан лууш хилар. Нагахь ца хатгахь, шен дагахь мелла яккхий «гІаланаш» югІуш иза хиллехь а, кІант юхавала везаш хилла. Вайн дайша зІакардаьхнин гІиллакхашха лерина долу йоІана лаахь а, ца лаахь а кІанта «тІам» хьобкхуш гуонах хьийзачуьра дІа цавалар кхечу, къаьсттина евро-оьрсийн гІиллакхашца, вайна юкьа даьржина ду. Гуттар вуониг: йоІа шен гІуллакх тІе ца лавцча, кІанта дегабаамаш бар, ша санна волчу стагца хьогІе ваьлла ца Іаш, иза а чІогІа дастаме хІума доллушехь, йоІаца а, цуьнан нахаца а хьагІ лоцуш хилар.

Техьовзор синкьерамехь, белхех я ловзаргахь бен дІадоло йиш ца хиларе хьаьжча (нахана гучохь, хезачохь, хуучохь), гучуйолу: цу гІуллакхан кхин цхъа тІаьхье кхечанхьа дагара хайитар

осалчу хІуманех лерина хилар. ШолгІа-делахь, синкЪерамехь (узаконенни) хиллачу довзаран тІаьхье мухха хилахь а, гучудолу цуьнан ларам бар.

Дагалаца догІу, вайн хІусамашкахь хьеший дукха латтарца, царна синкЪерамаш барца, йоьІан, кІентан керла довзар, хІора сарахь бохург санна, хила тарлуш хилар. Аьллагунна тІетухур вай, хІора зуда ялоза волу кІант – мехкан нуц а, хІора араялаза йолу йоІ – мехкан нус а ларалуш хилла. ХІунда аьлча, рицкЪа мичахь, хьаьнца нислур ду, хууш дац. Дийца ца оьшуш, гуш дукх, мел хийцаделла, керчина гІиллакхаш, мел дастаме даьлла ша адам а.

ЙоьІан лаам хиьначул тІаьхья (синкЪерамехь), тхьамдашкара пурба доккхий, «дуьненан юкЪара сакъоьрур ду» аьлла, дош доьхуш, ша кІант я цуьнан накъост вистхуьлуш хилла йоІе. Хьалхарчу тІегІана тІехь сакъоьручу хенахь цу шиннан вовшашна хьалха, цхьа а тайпа бохург санна, декхар ца хиллехь, шолгІачу тІегІана тІе юкЪаметтиг яьлча, декхарш мелла а совдовлуш хилла.

КхозлагІчу тІегІанехь, шаьш цхьана юьртара делахь а, юьртахочун цІарах сакъоьрур ду олий, дош ло йоІа. Цигахь декхарш кхин а совдовлу. КІентан дегайовхо хьалайоІу. ЮкЪаметтиг юьр-

тахочун цIарах тIехыйзаре кхаьчча, шена бовза-безачу лулахошка а кхайкхина, йоIаца мелла а паргIат вистхила аьтто болуш хилла кIентан.

ДобалгIа тIегIа – «йогIур ю», аьлла, дош далар; пхобалгIа – хан йиллар; ялхалгIа – тешамна кара хIума ялар (карара йовлакх, лергара чIагарш, мухIар и. дI. кх.); ворхIалгIа – араер йолу де, хан билгалъяккхар. Хьалхарчу кхаа тIегIанах гергарло чекхдаьлলেখь, йобIан ойлане хьаьжжина, важа тIегIанаш ца лардар бехке лоруш ца хилла. Амма, тIехыйзарца-тIехыйзорца гучудериг ворхI тIегIа долу синкъераман гIишло пирамидах тера хилар ду: бухара тIегIа – хьешан цIарах дош далар, и тайпа тIехыйзарш-тIехыйзораш чот йоцуш дукха хила таро хилар; лакхара тIегIа – пирамидан буюххье кхаьчча, цхьаь бен вуьсуш цахилар. Иза а дац, иза цуьнга хIета-вета яха еза бохург (ехна юьгуш санна). Нагахь кIантера, я цуьнан гергарчаьргара цхьа озда доцу, нахана дош хеташ доцу хIума далахь, йоIа пхьобханахь кхайкхадойтуш хилла: оцу я хIокху бахьанина хьанеха-минехана делла долу дош ша юха оьцу, олий.

Нохчашна юккьехь даима а осала лерина ду дегабаамаш бар, моханаш кхехьар, синкъерамехь-м муххале а. Цундела кхаьсттина пайда боцчех а, дастаме а лоруш хилла йоIаца долчунна тIехь-м муххале а.

Шахъарера шахъаре баларца клез-мезиг хий-
цамаш юкъя баглахъ а, вовшахтохаран а, длак-
хехъаран а шен куц-кеп йолуш бу синкъерам.
Масала, мехкарийн меттиг баърчехъя ю, божарий
чуволучохъ дЛанисло. Мехкарийн а, божарийн а
тхъамданаш ул-уллехъ ган тарло тахана. Иза до-
гЛачех дац. Мехкаршкахъ мелла а йисина йолу
охъахааран кеп кегийчу нахера дЛаяьлла лара ме-
гар ду. Цундела цунах лаьцна хир ду вайн къа-
мел.

Жимачу стагана, синкъерамехъ-м муххале а,
товш дац, куьйга корта а лаьцна, букар вахар, я
уьссаза букъ бойна шайтла санна, аркъал сетти-
на Iер. Ког-куьг дЛасакхоьссина, ваържина Iер а
дац товшдолчех лерина. Лехча санна, меженаш
дЛахецна я, пхенаш озийча санна, хебна Iан йиш
яц оздачу стеган. ДжIай-гIанта тIехъ Iахъ а я
кхечу лекхачу меттехъ дЛанисвеллехъ а, товхана
бертиг санна, голаш гIаттийна хаар а ду оздадо-
цучех лерина.

Xинца-м башха тидаме оьцуш дац, амма
цхъана хенахъ, гола тIе ког баккхар эхъе лоруш
хилла, эло шен лайш болчохъ бен шегара далийта
мегаш хIума ца хилла. Шаьш муьлш ду царна диц
ца далийта, деш хилла цо иза. Цу тIе, иза воццо,
цара массара а коьртара хIуманаш дЛаяха езаш а
хилла. Со жима волуш, вай цIера даьхна дукха

хан ялале хила там бу иза, цхъана суьртан тидам бар нисделира сан. Цхъамма-м, тилкхазаваьлла, гола тIе ког баьккхича, чохь мел волчо изза дира. «Дагахь хIума долуш дина хIума дацара шуна иза, сайна бехкцабиллар доьху ас», – аьлла, охьабаккхира хьешо гола тIера ког. Бухахьболчех воккхачо: «И ледарло йолуш верг хьалхавер вацира те, бохуш, сакIамделла Iаш дара тхо тхавш а. Баркалла хьуна, некь баккхарна», – олуш, дерзийра.

Уггар мегар доцчех ду, цуьнца нийсса, ца товш, лайн амалех лерина а ду: баккхийнаш, ненахой, стунцахой болчохь гола тIе ког баккхар.

ХIора къоман шен-шен кхетамца догIуш ду йоIан, кIентан юкъаметтиг дашца билгалъяккхар: масала, французийн – тIам хьакхар, оьрсийн – бешара йийна хIума я бежана кхиорца. Вайн дош тIехьийза бохург а ду шен цхъа маьIна долуш.

Стаг – стигалан векал, зуда – лаьттан векал ларалуш ду вайн. Делахь-хIета, йоIана баланаш лакхара охьабуьссуш хиларе терра, царна дуьхьалваьлла, уьш цунна тIе ца кхочуьйтуш, тIехула хьийзаш ву кIант. Зударшца шен дахарехь мел лелориг къонахчо (вуйцург вуьззина къонах хилар диц ма де) цу тIера леладо.

Вовшийн лараман кепаш (Iуьйре-суьйре, де-

буьйса, серло-бода боху кхетамаш санна), цхъаь ца хилча, важа доцуш, ша даьккхича, тӀаьхье йоцуш довш, хӀума дуй хууш хилла вайн дайшна. Цундела оьрсаша вайна юкьабалийна, баржийна эмансипаци (бакьонаш цхъатерра) боху кхетам. Дуьне мел ду, иза нохчашца чекхдер долуш хӀума доцийла, хаа деза. ХӀунда аьлча, божаршна, зударшна оьшург, хьаштдерг тайп-тайпана хиларна. Цу тӀе, йовхачу цӀарна, шийлачу хина тӀе боьду некъ, царех оьцу пайда ша-ша бу. Оьрсашкахула вайна юккьехь даьржина эмансипаций, вайн цхъацца болчу «молланаша» зудчух яцо бӀарз ян еза бохурггий нохчийн оьздачу гӀиллакхашца цхъаьна догӀуш дац.

Вайн дайша керла кхоллалур болу доьзал, муха, стенна тӀера кхоллалуш бу бохучун мел пусар деш хилла гайтархьама, масална хилларг далор ду ас.

Вайна ма-хаьара, Шемала шен низам хӀоттийна ма хиллий: пхийтта шо кхаьчначу йоӀа, нагахь санна кхаа дийнахь-бусий ша яха реза волчуьнан цӀе ца яккхяхь, иза юха тӀедогӀучу кхаа дийнахь-буса юьггучуьнга дӀаялар тӀедожош. Цу хьолехь – синкьерам, хийистехь вовшахкхетар, чукхайкхар, тӀехьийзар, кхидӀа дерш дихкина хилла цо.

Амма Нохчмахкара цхъана юьртара кегий-

ра нах хи йистехъ вовшахкхеташ хилла куц ду. Хъан низам талхош, тхан юьртара кегийрхой хийисте сакъера хӀуьттуш бу, аьлла, вахана цхъаь Шемална тӀе арз эчна (тахана эшара вайна и майралла, шена тӀедало догӀуш хӀоттийнарг схьалахъара аьлла, тӀеваханчу стаге я зудчуьнга, хӀарра процент лахъ, лур ду, бохучунна хьалха хӀотта).

Цу юьртара лоруш волу шийтта стаг схьакхачаве шена тӀе аьлла, цо омра дича, уьш цунна тӀебигна хилла. Оцу шийттанна юкъя нисвелла хилла Геза-Махьмица дубйна тӀеман юкь йихкина лаьттина, ша имам Шемал маситтазза кхелах хьалхаваьккхина волу, йовхачу аьхка салазна стерчий а доьжна, цу тӀе виллина вига везаш волу цхъа юьхк, когаш, куьйгаш цахиларна.

Шен низам талхош долчу шун кортош ца даьхча ца волу ша аьлла, боху, тӀекхайкхинчаьрга имама.

Шемал, – аьлла, дубьхал вистхилла салаз тӀехъ валийнарг, – тхан кортош-м дашо дацара, оха уьш оццул лардал, дилханах ду. Кху дезткъа шарахъ, чета цун (цу) межиргаш а тийсина, мича ницкъо тӀом бойту тхоега кӀайчу паччахъан дубьхал, хаьий хьуна? Тхайн кортош лардан тӀалашо хьалха а яьккхина тхо леллехъара, кху тӀеман хьал тхоега хӀоккхул лалур дара аьлла хетий хьуна? Тхо кхоьруг, хьо кхера везарг – хӀусамашка-

хь хуьлу тIом бу. Оха тхайн кегийрхой хийисте а бахийтина, синкьерам а хIоттийна. Кхул тIаьхьа а изза дийр а ду, хIунда аьлча, керла кхоллалуш болу кхерч, кегийрхой тIехIуьтту сирла шовданан хи санна, цIена а, дуьнен чохь мел долчу хIуманна иза эшар санна, уьйр-безамца чекхбала а лаьа тхуна. Паччахьца беш болу тIом тхуна хIумма а доцу хIума хета, амма иза чуберзахь, вай эшна лара мегар ду хьалххе дуьйна дIа.

Лакхахь аьлла ма-хиллара, синкьерамехь хелхабовлар тхьамданашна тIера дIа роIехь хуьлуш ду, ловзаргахь санна, юкь-юкьара доцуш.

Бал боху дешан маьIна гатдина, цхьана хелхабовларна тIедерзийна тахана. Бал бохучунна юкьадогIуш ду:

1) хелха бовлар (бал цкьа дIаболийча, массо а цаваларх бехке дац, юха дIадолош сецначуьра дIадахьа мегаш гIуллакх хилча-м муххале а);

2) хелхадовларан го сецча, ладугIучу эшарийн рагI тIе кхочу (чохь берш дуьненах, дахарх, гIиллакхех, дайх, дIадаханчух ойлане бовлийта деш ду иза);

3) йоIе бистхила лууш болчу кегийрачу нахана аьтто боккху;

4) илланча чохь велахь, цуьнан иллига ладугIу, я чувеанчу воккхачо кегийчарна ладобгIча пайдехь хир долу кьамел до.

И кеп кхоьллинарш, баккхий Гилманчаш-м хаац суна, философаш, психологаш, психиатраш ца хилла ала хала ду. Хиунда аьлча, дика хууш хилла царна адаман сих, дагах, дегIах дерг. Кегий нах бистхуьлучу хенахь дош галдалар бахьана долуш кхолладелла вовшех цакхетар, илли ала-ро, хьекьалечу дашо, дайшкахь хилла доьналла, сий хьахоро тIепаза бойуш хилла юкьаметтигаш хьогIе ерзо кхоллабелла зирх. Цул тIаьхьа хьенан ала йиш ю, уьш кхетам лахара болуш хилла?!

Вистхила лаам гучубоккхуш, шена тхьамдера кIанта дош доьху, «хIара хьенех цу йоIе (йоьIан це а йоккхий) вистхила пурба лахьара ахь», олий, мехкарийн тхьамдера пурба а доккху. Амма кIант вистхила воьлча, йоIа, «шена кху чохь бехкен стаг ву», ала тарло. Чехкка хьала а иккхина неIаре цавадарх, жимма хан-зама а йолуьйтий, цхьа бахьана а лохий, араволуш ду йоIа вуьйцуш волу бехкениг. КIант вистхилла ваьлча, чувеана шен метте дIатарло араваьлларг.

Юкьа а иккхина, «хIорс-тоь» аьлла, «кьап-кьарс» обккхуьйтуш, дIасаветтаваларх хелхар хуьлуш дац. Цуьнан а ю шен лар а, кеп а. Цунах лаьцна вай ловзар хьахийначохь дуьйцур ду.

Синкьераман куц-кепех лаьцна дийца кхин а дуккха а ду, иза цхьана дийнан кьамел хилла ца Iа. Цкьа таханенна дерзош ала деза, нохчийн синкье-

рам – иза кьоман са, дог, букъан сурт ду. Хиунда аьлча, цигахула бен оьзда а, беркате а доьзал кхолла аьтто ца хилла вайн дайн, тахана а бац кхин некъ. Имам Шемал иза кагбан воьлла. Советан Iедало синкьераман са, дог, чарх ша-ша доккхуш, дIаса а даьккхина, сийначу цIергахь дагийна, махе чим дIаса бахьийтина. Шен чулацамца, куц-кепаца нохчийн синкьерам юхаденбар кьам шен оьздангаллин гурашкахь меттахIоттор ду.

С.-М. ХАСИЕВ,

этнограф, историн Iилманийн кандидат

Нохчийн гИллакх-обздангалла

Ловзар

Зуда ялийначохь ловзар хила хьакъ ду, хилча, хаза а ду. Амма цу тIехь цхьа хIума дицдо вай: ловзар коьртаниг делахь а, тойнан иза цхьа дакъа бен дац. ШолгIа-делахь, ловзар нускална, иза далийначу кIантана, я цу хIусамна деш а, хIоттош а дац, царна цунах вуно кIезиг дакъа кхочу (оьрсаща а, кхидолчу къаьмнаша а шайна до иза). Вайн ловзар юьртана а, коьртачу декъана – кегийрхошна, церан самукъадаккха хIоттош ду. Кегийчарна иза хууш хилча, ловзар дохо уьш богIур бацара аьлла, хета. Тахана, вайна ма-гарра, иза хIоттийначу нахана цунах бала бан, коьртаниг царна лазам баккха богIу цхьаберш цу ловзарга. Гарехь, оцу гIуллакхах церан самукъа алсам а долу. Ловзар обзда а, гИллакхехь а дIадахьар массарна а тIедужу, коьртачу декъана, кегийрхошна. Цундела бакъдолу ловзар тахана наггахь бен хуьлуш дац. Ас хьалха ма-аллара, ловзарга гIерташ йолу (нах аьлча-м, нийса хир дацара царех) пелагаш, дикане диканца йогIуш яц. Цундела цкъа а, шозза а нехан меттиг йохош цаьргара хIума даьлча, шайн нахе дIакхайкхабой, лай тIе хиьна кьийгаш санна, гучубовлу уьш. Цул сов, тIехьийзачу мехкарша

буьту, кхечу юьртарчу мехкарша а тIе ца лоцуш лела. Дагалоцур вай Эвтарарчу Курачу Хизарс шен дахарехь тIабххьара аьлла дешнаш: «Кху самукьадаьлла Iачу кегийрачу нехан меттиг ца йохо а, той вайна хIоттийначу керта балийн марха ца хьовзийта а, дега юккье шокьали кхетча, «ахI» ца олуш, сайн са долубьтур дара ас». Ша ма-бохху, шен са а далийтина цо, мичахь муха лела деза гойтуш. Вайн кьонахий хила а хилла, цара вайна масалш а дитина.

Ша бахьана долуш нехан меттиг йохор уггар осалчух лерина ду нохчаша, ворхIе а дайшкахь дуьйна.

Цхьамма а цига кхайкха ца оьшуш (оьрсийна а, иштта кхидолчу кьаьмнийн а санна), маьрша тIеваха, дакьалаца йиш йолуш дара вайн ловзар. Иза шена цхьанна, я цхьана тобанна, куьпана доцуш, массарна а дакьа кхочуш, массеран а балакхача безаш юкьара хIума хилар вайна хиьча. Цунах долу дика а, вуон а хIоранна а кхачарна, маьрша, юкьара ду иза. Вайн оьздачу дайша вайна йитина хазна яра иза, цуьнан тидам а бина, бала а кхаьчна, дIалело нахана хиьча... лиьча.

Охьаховшаран, мехкарий-кIентий дIанисбаларан ловзаран кеп синкьерамехь ерриг ю. Амма синкьерамехь тидам тIе ца боьдуш дуьсурш кхузахь гучудовлу. Иза тхевнна кIелахь дIахьош ца-

хиларе терра, мехкарий дІанисбо я малхбалехъа,
я къилбехъа, аьтtone хьожжий. Нагахъ санна, нах
paГy кІелахъ ховшийна а боцуш, малх совбаьл-
ла хьал хІуттуш меттиг нисъелча, царна тІехула
гата лоцу.

Дукха мехкарий гулбелла, иштта дуккха ке-
гий нах баьхкина меттиг нисъелча, церан шиш-
ша-кхоккха моГІа бан безаш хуьлу. Юьртара
мехкарий хьалхара моГІанехъ охьаховшу, зудабе-
раш схьадаьхкина юрт гена мел хили а, уьш дІа-
нисбен моГІа ловзаран юкъана гена хуьлу. Кегий
нах дІанисбаларан кеп хІинцца дийцинчунна
нийсса бІостанехъа нисло, генара баьхкинарш
хьалха ховшу, юьртарниш – мелла а тІехъа оцу
моГІанашкахъ. Хьалха ховша гІерташ юьртарчу
кІенташа кийтарлонаш лелийний те? Дегабаамаш
хиллий те царний, тІебаьхкинчарний юккъехъ?
Ца хилла! Ца хилла, уьш къонахий болу дела!

Ловзаргахъ адам дуккха а гулдаларна, дист-
хиларца аьтто лахбалар бахъаненна, синкъераме-
хъ санна, кхузахъ лелаш дац йоІ-кІант вовшийн
зер-таллар. Кхузахъ кІентан дагахъ дерг йоІе,
йоІан дагара кІантана дІасакхобъхуш леррина
къастийна тоба хуьлу, кІант, йоІ хьалха дуьйна а
девзаш хиллехъ. ЙоІа, хьала а айалой, маршал-
ла хаттаран кеп хІоттийча бен, кІанта йоІана тІе
хабар дохьуйтуш а ца хилла. Вай ойла йича, та-

ханлерачу хьолаца дуьстича, иза доккха ниІмат
ма ду.

Синкъерамца дуьстича, кхин цхьа башхалла
а ю кхузахь. Кегийчу нехан тхьамдин метта шен
шина накъостаца коьртехь Іаш инарла ву, царна
хьалхьарчу стоьла тІехь ца хеддаш даар-малар
лаьтта. Вай лакхахь хьахийнарг йоцург, царна гІо
деш кхин а тобанаш ю: мехкарийн а, божарийн а
хелхабахаран раж ларийриг, джухаргийн; пур-
стоьпан. Оцу тобанаша хІораммо а дІакхоьхьу
шена-шена тІедиллина декхар.

Инарлина а (хІара кеп юкъя яле муха хил-
ла те, аьлла, теллина дац. ХІара юккъехь яржар,
оьрсийн бІаьна амалш йовзарца доьзна ду), цуь-
нан шина накъостана а тІехь декхараллин доккха
дукъ Іуьллу. Той долчу дас ловзар инарла векал
вина а цуьнан кара дІаделла ду. Цхьана хенахь,
тойнан дас инарлина тІедуьллуш хилла пондарча
а, зурманча а, вотанча а, пелхьонаш а лахар, дий-
цар, кхайкхина балор. Ловзар шен хотІехь дІада-
хьар, цуьнан дикалла-хазалла гучуялар инарлин
корматаллах доьзна хилла. Тахана сьхьаІуттучу
суьртехь, кегийчу нахана шаш муха лела беза
цахааррий, баккхийчарна ловзар дІа муха кхехьа
деза цахааррий, вай хІинца йийцина каспах (та-
хана – профессия, средневековый цех боху маьІ-
на ду) йолчу нехан тоба лахьяларца доьзна-м дац

те аьлла, хета).

Кхин цхьа хIума а ду ловзаргахь къаьстгина гучудолуш – синкъерамах хьаьрчина дуьсуш дерг. Иза хелхар ду. Вай лакхахь ма-аллара, къонаха гонна юккъехь тIаьрзенаш дIаса а кхуйсуш веттаваларх, цунах хелхар хуьлуш дац. Цуьнан шен кеп, маьIна, орамаш ду; маьIна ду хIора боккхучу коган ларан, лоцучу куьйган, дIасаверзаран, хьовзаран, бIаьрг тохаран. Цхьана гена яханчу хенахь, тахана санна, хелхарна талмажалла дан дезаш ца хилла. Дагахь доллучуьра аьлча, вай тахана «ладугIу эшарш» аьлла цIе тиллинчийн дешнаш массарна а дагахь хууш хилла. Амма таханлерачу денна дукха хьолахь уьш вай дицдина. Наггахь а хир вац оцу мукьамийн дешнаш дагахь хууш.

Нохчийн хелхар кхаа декъе декьалуш ду:

1) мифологема (кхузахь ширачу грекийн мифаш – лабиринт, нить Арианды, подвиг Тесея – дага ца лаьцча, кхетар дац дуьйцучух);

2) хелхар (ша лелийнарг, гинарг, чекхваьлларг дуьйцу цу хелхарехь жимачу стага);

3) дерзор.

Вай дийцинарг кIанта дечу хелхарх дара. Ткъа йоIа дечу хелхаран маьIна тахана а таллаза ду.

Кхузахь дуьйцург билгалдер ду, хелхаран

кепан сурт бѡаьрга дуьхьал хѡоттийча. Рагѡ тѡек-
хаьчча, хелхавала хьалагѡаттаво кѡант, цул жимма
тѡаьхьа хьалагѡаттайо йоѡ а. Иза хьалагѡаьттина
яллалц, шеца охьахевшина болчу накьосташца
къастаран, вовшахдовларан кеп хѡоттош соцу
жима стаг. Ший а кийча делахь, (синхронно)
дѡадодалой, тхьамдий, инарлий волчу «баьрче»
дѡахѡутту. Цигара дѡа аьтту белш хьалха а йок-
кхий, хелхар дѡадоладо цу шимма. Цхьаь вукхул
гат а беш, кхо го боккхуш юккье доьду и шиь,
аьрру белшаш чохьа а йолуш. Юккьехь цхьа
гѡулч йисча, соцунгѡа хуьлу. Цхьацца гѡулч як-
кхича, и шиь вовшашна ул-улле нисло, амма дѡа
а, схьа а дирзина хуьлу. Кхузахь шена тѡе тидам
бохуьйтург кхин ду. Аьрру белшашна юккьехь
цхьа кера юккьал бен меттиг йоцуш, 90 ° аьтту
белш хьалхайоккхуш, йоѡана тѡехьа нисвала таро
йолуш волу кѡант, аьрру белш хьалха а йоккхуш,
180 ° хьаьвзий нисло йоѡана тѡехьа.

Вайна ма-хаьара, кѡажий тѡехь хьаьвзина гу-
обаккхар магийначех дац, амма кхузахь кѡажий
тѡехь ца хьовзахь а, хьаьвззий ах гуо-м тосу кѡан-
та. Иза эрна дац.

Тахана-м кѡанта, ша йоѡана тѡехьа нис ма
велла, иза шен «тѡома кѡел» ма лоций. Амма ти-
дам бел, хелхаран цѡена кеп хууш волчу воккхачу
стага, ша хелхаволуш, куьг белшал лакха ойу я

ца ойу. Цо иза дийр дац. Буй банза куьг а, голехь саттийна пхьарс йоьІан букъа тІехьахула хьа-
ладохуьйту, тІаккха кога буьхьара хІутту кеп а
йой, йоІа ког баккхале, охьадохуьйту, юха хьала
а ца ойу гуо бастталц. Тидам бер вай хІинца: йоІ
хьалха, кІант тІаьхьа, юкьара арадолуш го и шиь,
амма тІема кІел лоций-м ца хуьлу йоІ. ХІинца
йоІа воккху кІант юккьера ара. Ша тхьамдина
хьалха нисвелча, иза соцунгІа хуьлу, йоІ, инарли-
на хьалха дІайоьдий, соцу. Вай дуьйцу хелхаран
шолгІа дакъа тІаккха долало.

Гуо хьовзочу хенахь кІант боларца воьду
гонна юкъа (тІехьара ког хьалхабоккхуш дерг ду
иза). Хелхаволучу хенахь стаг адам хилла ца Іа,
цуьнгахь долчух «сокральное состояние» олу. Гуо
бостучу хенахь болар а хийцало цуьнан – сайн
болар (хьалха баьлла ког кхин а жимма хьалха
тосуш). Иза нохчашна юккьехь бен ца гина суна.

Хелхар дерзоран а ю, хІотто бух а, лаца тІам
а болуш, шен кеп. Тахана гІалахь самодеятельни
кружокехь Іемина йоІ, юьртан ловзарга нисьел-
лачохь, айина куьйгаш а долуш, къаьхкина йоь-
ду говр санна, юха а хьобжуш, йодий, шен метта
охьахуу. Иза нийса дац. Куьйгаш охьадахийтар
– кІантана а, цигахь мел нисвеллачунна а хаам
бу, йоІа шен хелхаялар сацийна хилар. Цул тІаь-
хьа а ца йоьду иза шен метте. Шеца хелхаволуш

хиллачо, инарлина хьалха сецначул тӀаьхьа, шена корта таӀош баркалла аллалц соцу, цхьаболчарам и баркалла тхьамдина олуш ду, олу. ТӀаккха цхьаьний (синхронно) шаьшиннан метта доьдий, кӀант – хьалха, йоӀ – жимма тӀаьхьа, охьаховшу.

Вай лакхахь хьаха ма-дарра, нохчийн лозаргахь, патарми чуьра молха доьхкина а, совгӀатна хӀума охьа ца юьллуш дӀавоьдуш ца хилла. Вай кхузахь буьйцурш шуьне кхайкхинарш бац. Царна хьалха-м ши декхар Ӏуьллийца – совгӀат дар, нус гучуйоккхуш, мотт бастийтар. Билгалдан догӀу, несе кховдош дерг цуьнан хилар. ТӀаьхьо цо иза марнене кховдийча, бегӀийла ду. Амма кхин а оьзда хир ду, нагахь марнанас иза несехь дитича («Сан бӀаьрг, кхетам тӀе ца кхочуш дукха хӀума ду хӀинца юкбахь лелаш, вай юьхьӀаьржачу хӀотта тарлучуьнга хьовзор ахь»).

Ловзарга нисвеллачу жимачу стаге «хӀете-вете а хӀума таса еза ахь», бохург, нохчашна юкьара дӀадаьккхина. Цуьнан бахьана, суна хетарехь, вайна сих-сиха тӀехӀуьттуш долчу халачу хьелаша кегий нах ловзарх херабахарехь ду. Иза а вайн оьздачу дайшкара ца даьлла хьаьнгара дера дара?!

С.-М. ХАСИЕВ,

этнограф

Нохчийн Іадатех

Хьаша ларар, цуьнан сийдар

Іадаташ – иза кьомо еххачу хенахь нисъеш, тоеш, массара а кьобальеш, ларъяр массарна а тІедужуш, шатайпа юкьаметтигаш, уьйраш ю. Масала, хьешан сийдар, иза ларар, иза ларвар, массара а кьобалдеш, хІораммо а, шен доьзалан санна, терго ян езаш, кьоман Іадатех цхьаь ду. Амма дац иза цхьанхьа а дІаяздина, «закон» и ду аьлла, охьадиллина. Хьешана а, хІусамдена а юккьехь хила йогІуш йолу, кьомо тІеэцна уьйр-юкьаметтиг ю иза. Шина а агІоно ларъян езаш: хьешо а, хІусамдас а.

Обьдачу хІусамдас даима а дагахь латтош, ойла еш ду, нагахь хьаша-да, вогІу-воьдург чув-вагІахь хІун дийр ду, бохург. Цунах терра йолчу ойланца Іалашбо уьстагІ, котам, даьтга, кІалд, моз, хьешана шун хІотто аьтто бен болу кхийолу хІума. Цул сов хьешан говрана хьалха йилла йол, гІодмийн цІов хилийтар а шена юьхькІам лоруш хилла нохчичо.

Ткьа доллучул а коьртаниг хьешана тешаме, комаьрша шен цІийнан тхевна кІело а, цунна хила тарлучу кхерамах иза ларвар а хилла. Цунна тІедоьгІна хилла хІусамдас, нуьйран луьйта ло-

ций, хъаша динара воссор. Хъаша хъалха а вок-
кхий, цунна хила мегачу кхерамна шен дегаца
иза хъулвеш, тIаьхьахIуттий, цIа чу вахар. Ткъа
кхано хъаша дIаваха воьлча, хIусамда хъалха а
волуш, хъаша тIаьхьа а волуш аравалар. Амма
иза дац, баккъал а хъаша кхерамехъ велахъ, ишт-
та, я иза маьрша велахъ, цуьнца кхечу тайпана
гIиллакх лело деза бохург. Муьлххачу а хъешаца
лело дезаш, хIора а нохчичун цIийх дIадоьлла а,
лело догIуш а гIиллакх ду иза. Иштта хъешана
еш йолчу тергоно хъешана синтем ло, паргIат
хуьлуйту, марзо ло.

Хъеше хаттарш дар товш ца лерина вайнаха.
Цунна товш долу хабар дийцар, велавелла, век-
хавелла хIусамда, хIусамнана хилар оьздачех ду.

«...Беркат шорта хуьлда хьоьца!

Воссал динара хъаша хьо!» –

Олуш, ондда луйта лоций,

ХIусамдас со вассава.

«Дела ва хьо мogaш-маьрша!

Ма гIелвелла хир ву-кх хьо!

Кху тхан тишчу хIусмах вашахъ,

Даккхахъ тхьоьца дийнна шо!» –

Олий, йоблуш дуьхьал йоглу

Нохчийн сийлахь цIеннана

Шарахь цаьрца Iан дог доглу

Ваха деззашехь сан кхана.

А. Сулейманов, «Дог дохден цIе»

Нохчийн Iадатехь хила доглучу кепара хьаша ларар хIусаман дена сийлахь ду. Амма и Iадатларцаделларг я ларцадинарг юкьаралло сийсазвеш кхайкхош, я таIзар деш, я гIуда тухуш меттигаш ца нисло. Бакьду, стеган сий довр долуш, наха емалдеш, пхьобханахь дуьйцуш хилла хьаша тIецаэцар (неI-кор цаделлар, хьошалла дикаIцадар). Дикка хьалха яханчу хенахь, цхьана лаьмнийн юьртахь, Iодда цIе йолчу стеган хIусамехь хьулвелла хилла цхьа чIир хьаьрчина стагI. Мухха а и шайн чIир йоллу стагI цигахь хилар, иза муьлхачу оти чу вуьжу а хиьна, буьйсанна кIело йина чIирхоша. Билггал шайн мостагI тарвелла цара тоьхначу тоьпо хIусамден ялх кIантахь цхьаь вийна.

Йоккха хIобттинчу тезетахь юкьаваьлла Iодда.

– Во Хьенех! – цIе йоккхуш, кхайкхина иза лурвоьлла шайна тIевоьссинчу стаге. Тезетахь лаьттачу нахалахь, юьстах таьIна лаьтташ хилла лурвоьлларг. Иза схьа а вехна: – Хьо кьайла а ма

вийла, юьстах а ма теҫа, хҫара тезет дҫаялҫалҫц,
хьо хҫокху керҫара волуш санна, кхузахь хила.
Цул тҫаьхьа, хьайн говра а хайй, хьайн цҫа гҫо.
Шайн юьрта хьо кхачча, говрара ца вуссуш, герз
юкьахара ца доккхуш, хьайн хҫусаме гҫо. Хҫара
сайн кҫант ас дуьхьалвахийти оцу хьан карах вел-
ла хилҫачу стагана. Нагахь цара хҫинца хьо вехь,
церан мостагҫалла соьца хир ду.

Иштта доккха собар кхаччна, шен хьешан
сийдинчу кьонахчун – Юддин, цҫе хҫинца а йи-
цҫина яц наха.

Кхузахь масех дош ала лаьа стаг лурволарх.
Нохчашна а я кхидолчу лаьмнийн кьаьмнашна а
юккьехь хазахета, сонталлина стаг вуьйш меттиг
ҫаламат кҫезиг еьна. Дукха хьолахь дош-дашера
даьлча, оьгҫазло хьалха а йолий, дужуш хилла и
доккха зулам. Меттиг я шу кьовсий, леташ, стаг
вуьйш нислуш хилла. Зуда ядийначохь я зуда
йитина дҫаяхийтар хилча, цунна цхьа ницкь бар
нисделча, цу юкьа маслаҫатал хьалха довхой дуь-
хь-дуьхьал нислой, стаг вер хуьлуш хилла. Ткьа
зулам хилла а даьлла, стаге луралла кхачча, цо
шена хьулвала юрт а, хьошалгҫа восса хҫусам а
лохуш хилла. Чир лохуш верг а, шен са дадийна
леларг а юкьараллин цхьа шатайпа долчу леха-
машца нисвала везаш, ҫадато тоьхначу зила чохь
саца везаш хилла. Цу декьехь дийцарш дан хьов-

сур ду вай кхул тІаьхьа, шен хенахь.

ХІинца кхин дІа а хьаша-да нохчаша ларарх долу кьамел до вай. Нохчийн Іадат лардар я цалардар «юридически» ницкъ болуш хуулий дІахІутту шен цхьана билггалчу хьелашкахь. Масала, хьешан Іуналла дарехь хІусамдас ялийтина ледарло бахьанехь цхьа зулам хиллехь, хьешана эшам хиллехь, аьр вай, хьешан говр яйнехь я цхьамма иза лачкьийнехь. Иштта эшам, Іадатан лехамашца, хІусамдех хьарчо тарло. Бехкечо шен лаамехь шега доьхург кхочуш ца дахь, лехамбечо дов кхиэле дуьллур ду. Кхиэлахой хила тарло наха лоруш, дахаран зеделларг долу ши-кхо стаг. Цара шен лехам нийса хилар чІагІдича, дов хьедан бакьо ю лехамбечун. Іадатан некъаца кьастам биначу кхиэлан сацам кхочушбайтар лехамбечунна шена тІехь ду. Шен гергарчийн гІоьнца ницкъ дуьхьалбоккху лехамбечо шен довхонна. Иштта хиллачу девнан чаккхе ирча хиларна кхерам тІехІоьттича, харцлуьйчун гергарчу наха а дІахьедо цуьнга шаьш резацахилар. Харцлер сацаде, олу цара.

Эцна балош болу етт довхачу дийнахь Борзе-юьрта кхаьчча, стеган карара а баьлла, бедда хьун чу бахана хилла. Болчу дена иза ца карош масех де а даьлла. ТІаккха вахана аьттан да юьртан маьждиге. Юьртан моллас, дика ла а

добгІна, аьлла:
— Хезий шуна, нах! ХІокху стеган етт байна. Барзо бибнехь а, вайн кхузара борз ю иза, кьуьно лачкыйнехь а, вайн кьу ву иза. ДІабала беза вай кхуьнан етт.

Эццахь наха тесначу ахчанах шиь етт эццал хІума вовшах а кхетта, реза хилла дІавахна, боху, етт байнарг.

Кхузахь а гуш ду, мел сий дина юьрто шайн юьрта веанчу хьешан.

Муьлххачу а юьрта стаг кхачарх, цу юьртахь вевзаш стаг цуьнан цахиларх, муьлххачу а хІусамехь саца бакьо ю хьешан. Делахь а генара веанчо, ша лелочу гІуллакхе, арабаьккхинчу некъе хьожжий, лоцуш хилла юьртахь шена саца меттиг.

Юьртахь поппаран белхи я зуда ялийна деш ловзар делахь, цига хьаша кхаьчча массеран а самукьадалар алсамдолу. Синкьерамехь хьаша велахь, цунна товш долу кьамел до. Шега хьешо сакьера аьлча, реза хуьлий, дехарна жоп ло муьлххачу а йоІа. Хьешо шена хазаетта йоІ къасттолц, юьртарчу кІенташа шайн дог лаьтгачу йоІе дехар ца до. Шайн хьешан самукьадаккхаран Іалашонца цунна синкьерам беш гІиллакх а ду вайн.

Дуккха ду дийцарш хьаша ларарх, цуьнан

сийдарх. Къабсттина хъаша дукха лаьтгаш хилла некъана уллехъ йолчу ярташкахъ. Оьздачу гИллакхах ца бухуш, гIеххъа йолу халонаш ловш хилла цу яртийн бахархоша.

Цкъа хIокху тIамехъ, иттех шо хъалха 2000-чу шеран шийлачу январан хъалхарчу дийнахъ а, буса а деттачу герзийн, яккхийчу тоьпийн, кеманийн хъере гIовгIа ца лалуш, макках бовла дагахъ Шуьйтара охъагIоьртира ши эзар гергга вахархо. Инарла Шамановс пурба делла хиллера цхъана дийнахъ «коридор» яла. Амма оццул дукха нахах лаьтгачу колоннех, Iаьнан доцачу дийнахъ, ах нах а чекх ца бовлабелира Чуьйрин-Эвла уллехъ йолчу блокпостах. Автобусаш, машенаш латийна латто бензин кхоош, нах шелоно гIелбинера. Мархийн тIаьххъара денош дара. Мацалло а гIелбинера нах. Постах чекх ца бевларш юха Шуьйта буьйса яккха хъалагIоьртира. Амма ерриг а бохург санна, Дуби-Эвлан бахархой некъ лаьцна лаьтгара. ХIорамма а чукхойкхура буьйса яккха нахе. Саца резахилла мисканаш дубиэвлахоша къуьйсура. «Со кхузахъ лаьтта ши-кхо сахът хир ду, суна вайита пхиъ», «соьца вайита итт», бохуш, цара шайга-шайга кхойкхура нахе.

Тхо иттех сов стаг хир вара Довлаев Iумар волчу воьссинарг. Шелбелларш бохбелира, токхечу дааршца бузийра, йовхачу чохъ паргIатбевл-

ла, цхъа хаза буйса оха яккхира.

– Мискъалзарраттал дина дика кьемат-дийнахь карор ду, аьлла ду Къуръанчохь. Оцу мискачу нахана гаддайна еанчу шийлачу буса дубиэ-влахоша дина хьошалла Дала шен кьинхетамца ялсаманихь карадойтийла царна.

– Къена вахча, къа дисна, хъаша вахча, бехк бисна, олуш ду вайнехан. Вуьшта аьлча, оьшу Луналла а ца деш воккха стаг давахча (велча), къа хир ду. Дан деза хьошалла ца деш стаг давахийтича, бехк а, эхь а дуьсур ду, бохург ду иза.

Вайнехан хъаша-да ларарх долу адат мел сийлахь ду а, иза наха лардарх а дийца дуккха а хир ду. Уьш хъехо а, дийца а деза вай кьоначарна. Хара вайн къамел дерзош суна газетдешархойн тидам тебахийта лаъара цхъана хуманна. Адамийн бакьонаш ларъеш учрежденеш а, адмашна кхерам ца хилийтарна едалан органаш йоцуш, муьлхха а нохчи, боллучу а махкахь лела маьрша а хилла, цул сов шен юьртара араваьллачул таьхъа, юха шен юьрта верззалц, хъаша аьлла це йолуш, сий лардеш, йоллучу а юкьаралло лалашвеш, хилла: мацвеллехь, даа-мала луш, шелвеллехь, гелвеллехь шайн хусамехь паргато луш, сингаттам беллахь, оьшу накьосталла деш.

Цуьнан тидам бича, ойла цанло, даг те-

хь дозалла дар, воккхавер хуьлу. Веза Воккхачу
АллахI-Далла хастамаш бан лаба, нохчийн къам
оццул оьзда а, гIиллакхе а кхолларна. Цу къомах
вайх хIора а хиларна.

И. АТСАЛАМОВ

Корректор
Т.И. Бураева

Подписано в печать 04.03.11.

Формат 84x108 1/32.

Бумага офсетная. Гарнитура Times. Печать офсетная.

Усл. печ. л. 1,68. Тираж 999 экз. Заказ № 0408

ФГУП «Издательско-полиграфический комплекс
«Грозненский рабочий»

ЧР, 364026, г. Грозный, ул. Интернациональная, 12/35.

